

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 27 (Haziran / June 2022), 37-52

Kavram, Önerme ve Kıyas Bağlamında İhvân-I Safâ'nın Mantık İlmine Yaklaşımı
Ikhwân al-Şafâ 's Approach to the Science of Logic in the Context of Concept,
Proposition and Syllogism

Mahmut MEÇİN

Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences
mahmutmecin@artuklu.edu.tr / ORCID: 0000-0002-4468-565X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Mart/March 2022 Kabul Tarihi / Date Accepted: 06 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Meçin, Mahmut. " Kavram, Önerme ve Kıyas Bağlamında İhvân-I Safâ'nın Mantık İlmine Yaklaşımı". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Haziran 2022), 37-52.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mahmut Meçin).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Fırat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Ikhwān al-Ṣafā 's Approach to the Science of Logic in the Context of Concept, Proposition and Syllogism

Abstract: Ikhwān al-Ṣafā, known as the first Islamic encyclopaedists, is the name given to themselves by a group of thinkers who have religious, moral, philosophical and political efforts. This group, which came together in Basra in the tenth century, which is considered the "golden age" of Islamic thought, made it their maxim to purify the religion that they believed was contaminated by superstitious thoughts, with philosophy, and to raise moral values. In the encyclopaedic Treatises they left behind, it is possible to find an important content that cannot be described as purely eclectic in many fields from metaphysics to cosmology, from religion to psychology, from astronomy to mathematics and from logic to philosophy. Stating that they are the heirs of every thought they find wise, regardless of its source, the Ikhwān tried to look at all sciences in an unprejudiced, encompassing and holistic way. In this study, the approaches of Ikhwān al-Ṣafā to the science of logic will be discussed within their understanding of science based on this broad acquis. Ikhwān, who devotes an important place to logic issues in his Treatises, sees logic as the measure of philosophy and the philosopher's tool. According to them, since philosophy is the highest of human occupations after prophecy, logic, which is the measure of philosophy and the instrument of the philosopher, must also be the highest of measures and instruments. In addition to this, logic, apart from being the measure of philosophy, also has the feature of being a science on its own. In the study, it is examined how the Ikhwān approached the science of logic in their Treatises in the context of concepts, propositions and comparisons, which are the main subjects of classical logic, and whether they made a unique contribution to this science. Ikhwān al-Ṣafā begin their logic issues with Isagoji, as in other Islamic philosophers. Five of the fifty-two treatises they wrote in an encyclopaedic style were devoted to the basic subjects of logic. In these Treatises, the subjects of universals, categories, propositions, logical comparison and proof are dealt with respectively. By handling the subject of universals differently from both Porphyrios and other Muslim philosophers, he adds the person to the "five universals" known as genus, species, distinction, quiddity (hassa), and correlation, and increases the number of universals to six. It cannot be said that Ikhwān, who adhered to the Aristotelian line regarding categories, said anything new. According to them, all of the beings are ten categories: substance, quantity, quality, relativity, place, time, situation (wa'z), possession, affection and impaction. No entity can be outside of these ten categories and the species and individuals they cover. In the Treatise of Peri Hermenias, on the other hand, it is seen that they deal with the subject of propositions in a very superficial way. Mentioning five types of sentences, as in Aristotle, in terms of reporting correctness and inaccuracy, Ikhwān says that only the news sentence conveys truth and falsity. The fact that they put forward the science of syntax as a prerequisite for learning the science of logic in this Treatise indicates that they discovered the relationship between grammar and logic and the importance they attached to grammar. According to them, evidential syllogism (burhanî qiyas), which is the way of clear and precise knowledge, is the measure and balance of deep views and substitutes a just measure. The principles of evidential syllogism, which they focus on the most among the subjects of logic and which they accept as the highest way of acquiring knowledge, are taken from the priors of the mind, and the a priori of the mind are obtained through the senses. In their Treatises called First Analytics and Second Analytics, they draw attention to what syllogism (qiyas) is, the types of syllogism and common mistakes made in syllogism, and point out the points that need to be considered in order for syllogism to yield fruitful results. Considering the views of the Ikhwān al-Ṣafā, known as a Neoplatonic philosophical group in the history of Islamic thought, on the science of logic, it is seen that they are well-versed in the concepts, propositions and syllogism issues, which are among the important subjects of Aristotelian logic. These acquis on the science of logic indicate that they do not rely only on revelation and intuition in their thoughts and

epistemologies, which reflect a synthesis of all the ideas and thoughts they could reach during their lifetime. In fact, Ikhwān, who argues that reason, always leads people to right ideas, actions and religious beliefs, bases even intuitive knowledge on reason. In this sense, it is seen that the science of logic has an important place in the understanding of science that the Ikhwān inherited in an eclectic way, relying on a wide heritage of thought.

Keywords: Ikhwān al-Şafā, Logic, Concept, Proposition, Syllogism

Kavram, Önerme ve Kıyas Bağlamında İhvân-ı Safâ'nın Mantık İlmine Yaklaşımı

Öz: İhvân-ı Safâ, İslâm düşünce tarihinde ilk bilimsel ansiklopedi tarzında risaleler kaleme alan bir grup düşünür olarak bilinmektedir. Dinî ve siyasî çekişmelerin yoğun yaşandığı bir dönemde Basra dolaylarında ortaya çıkan İhvân-ı Safâ, hurafelerle özünden uzaklaştığını iddia ettikleri dinin özüne dönmesi için yegâne yolun felsefe olduğuna inanır. Bu amaçla eklektik bir tutumla dinî, ilmî ve felsefî olmak üzere ulaşabildiği her türlü bilgiyi kullanan İhvân'ın ilim ve hikmete bakışları İslâm düşüncesinin klasik çağının bilim anlayışını anlamada önemlidir. Kaynağı ne olursa olsun doğru buldukları her düşüncenin mirasçısı olduklarını belirten İhvân-ı Safâ, mensuplarına ilimlerden hiçbirine düşman olmamaları, hiçbir kitabı ihmal etmemeleri, hiçbir mezhebe körü körüne bağlanmamaları konusunda tembihlerde bulunur. Bu çalışmada İhvân-ı Safâ'nın geniş bir müktesebata dayanan ilim anlayışları içerisinde mantık ilmine yaklaşımları ele alınacaktır. Mantığı felsefenin ölçüsü ve filozofun gerci olarak tanımlayan İhvân-ı Safâ'ya göre peygamberlikten sonra en yüce uğraş felsefedir. Bu nedenle felsefenin ölçüsü olan mantık da en üstün alet ve ölçü olmalıdır. Çalışmada klasik mantığın ana konuları olan kavram, önerme ve kıyas bağlamında İhvân'ın Risalelerinde mantık ilmine nasıl yaklaştıkları ve bu ilme özgün bir katkı yapıp yapmadıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, Mantık, Kavram, Önerme, Kıyas

Giriş

İhvân-ı Safâ, onuncu yüzyılda Basra'da bir araya gelen ilmî, felsefî, ahlâkî gayretleri ve siyasî birtakım hedefleri olan bir grup düşünürün kendilerine bizzat verdikleri isimdir. Halis/arınmış kardeşler manasına gelen İhvân-ı Safâ geride bıraktıkları ansiklopedik tarzdaki Risalelerinde metafizikten kozmolojiye, dinden psikolojiye, astronomiden matematiğe ve mantıktan felsefeye kadar birçok alanda salt eklektik olarak tanımlanamayacak önemli bir muhteva bulmak mümkündür. Yaşadıkları dönemde İslâm toplumunda baş gösteren taassup, fikir ve mezhep mücadeleleri gibi problemleri ortadan kaldırmaya çalışan İhvân-ı Safâ hurafeler ve bâtil fikirlerle özünden uzaklaştığına inandıkları dinin ancak felsefe ile temizlenebileceğine inanıyorlar.¹ Bunu yapmaya çalışırken eklektik bir üslupla dinî, ilmî ve felsefî ilimlerden ulaşabildikleri her tür bilgiyi kullanan İhvân'ın ilim ve hikmete ayırım gözetmeyen yaklaşımları İslâm düşüncesinin klasik çağında ilmî yaklaşıma önemli bir örnektir. Düşüncelerinde referans olarak Kur'an'ın yanı sıra Tevrat ve İncil'e de başvurmaları ilme karşı bu tutumlarının önemli bir göstergesidir. İlimleri pratik, dinî ve felsefî olmak üzere üç ana kategori altında ele almakla birlikte ilimlere değer vermede dinî ve felsefî diye bir ayırım yapmayan İhvan, Risalelerinde görüşlerini serdederken ayet ve hadislere müracaat ettikleri kadar Pythagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles, Öklid ve Batlamyus'un da fikir ve düşüncelerine sıklıkla başvurdukları görülür. Böyle bir anlayışla ilme yaklaşan İhvân-ı Safâ doğru buldukları her düşüncenin kaynağı ne olursa olsun mirasçısı olduklarını belirterek üyelerine şu tavsiyede bulunurlar: "Kardeşlerimize ilimlerden hiçbirine düşman olmamaları, hiçbir kitabı ihmal

¹ Ebu Hayyân et-Tevhidî, *el-İmtâ' ve'l-Müânesse* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriye, 2003), 163.

etmemeleri, hiçbir görüşü körü körüne savunmamaları yaraşır. Çünkü bizim düşünce ufukumuz bütün görüşleri kapsar ve tüm ilimleri birleştirir.”²

İhvân-ı Safâ'nın felsefî anlayışları Meşşâî anlayıştan ziyade Yeni Eflatuncu bir felsefe olarak kabul edilir. Zira onlara göre felsefe sadece rasyonel yöntemlerle hakikat peşinde koşmaktan ibaret olan kuramsal bir bilgi değil, aksine kişinin söz ve eylemlerini etkileme gibi amelî ve ahlâkî boyutlara da sahiptir. Bu iki boyut arasında güçlü bir irtibatın var olduğunu savunan İhvân-ı Safâ'ya göre pratik hayatta elde edilen erdemler teorik gerçekler için bir zemin teşkil eder. Bu bağlamda hikmet kavramıyla ifade ettikleri felsefeyi bilgi-davranış denklemine mezc ederler. Nitekim Risalelerinde birçok yerde felsefeyi "insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi"³ şeklinde hikmet ile eş anlamlı olarak tanımlarken hâkîmle özdeşleştirdiği filozofu da "davranışları yerinde (hakîmâne), sanatı mükemmel, sözü doğru, ahlakı güzel, fikirleri sahih, eylemleri temiz, bilgileri gerçekçi" olarak niteler.⁴

İhvân-ı Safâ Meşşâî çizgiyi takip eden felsefî bir grup değilse de akla son derece önem verir ve mantık ilmini önemli ilimlerden biri olarak kabul eder. Nitekim Risalelerinde felsefî eserlerde rastlanan geleneksel konu sıralamasına uygun olarak mantık ilmine dair meselelerle başladıkları görülür. Mantiği felsefenin ölçüsü ve filozofun gereci olarak tanımlayan İhvân'a göre felsefî düşünce etkinliği, peygamberlikten sonra insanoğlunun en değerli etkinliği olduğundan felsefenin ölçüsü ve filozofun aleti olan mantık da ölçü ve aletlerin en üstünüdür.⁵ Bunun yanında mantık, felsefenin ölçüsü olmak dışında aynı zamanda kendi başına bir ilim olma özelliğine de sahiptir. Mantık ile matematik arasında bir benzerlik bağı da kuran İhvân'a göre matematiğin amacı insanı tecrübe ettiği duyulur (mahsusât) âlemden akledilir âleme (ma'kulât) götürmek iken, mantık ise fizik âlemden metafizik âleme ulaşmada bir araç konumundadır.⁶ Bu anlamda mantık ilmini lugavî (dilbilimsel) mantık ve felsefî mantık diye ikiye ayırarak Aristoteles'in analitik dediği disiplini felsefî mantık olarak isimlendirir ve lugavî mantığı felsefî mantığa bir girizgâh olarak görürken felsefî mantığı ise "vahiy ve ilham olarak adlandırılan akıl" şeklinde tanımlar.⁷

Bu çalışmada amaç İhvân-ı Safâ'nın Risalelerinde mantık biliminin temel kavramlarından olan kavram, önerme ve kıyas anlayışları üzerinden mantık ilmine dair yaklaşımlarını anlamaya çalışmaktır. İslam dünyasında Aristoteles mantığını ilk olarak tedaris ettiği ve burhan teorisine dayalı felsefî bir sistem kurduğu için kendisine Aristoteles'ten sonra ikinci muallim denilen Fârâbî'nin çağdaşı olan İhvân-ı Safâ'nın mantık ilmine dair düşünceleri ve bu ilme olası katkıları mantık ilminin İslam düşünce tarihindeki serüvenini doğru okumak açısından önemlidir. Elli iki bölümden oluşan Risalelerinde on-on dört arası risaleler sırasıyla "İsâgocî", "kategoriler" (ma'kulât), "önergeler" (Peri Hermenias), "I. Analitikler" ve "II. Analitikler"e ayrılmaktadır. el-Hudûd ve'r-rusûm adını verdikleri kırk birinci risalede de ise tanım konusu işlenmektedir. Mantiği bağımsız bir ilim olmanın yanı sıra diğer ilimler için bir vasıta olarak da sayan İhvân-ı Safâ mantık ile ilgili konulara ayırdıkları mezkur risalelerde sabık mantıkçıların izlediği yoldan giderek "İsagocî" risalesi ile başlarlar. Adını Aristoteles'in mantık kitaplarına giriş mahiyetinde kabul edilen Porphyrios'un eserinden alan

² İhvânü's-Safâ, *Resâ'ilü İhvânî's-Şafâ ve hüllânî'l-vefâ'* (Beyrut, 1957), 1/41, 42; Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/1-2; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 34-35; Netton, *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991), 53-71; Nusret Taş, *İhvân-ı Safâ Gözüyle Kötülük Problemi* (İstanbul: KDY Akademi, 2021), 14-36.

³ İhvânü's-Safâ, *Resâ'il*, 1/255, 399, 2/10, 3/41, 345.

⁴ İhvânü's-Safâ, *Resâ'il*, 3/345, 371.

⁵ İhvânü's-Safâ, *Resâ'il*, 1/427.

⁶ İhvânü's-Safâ, *Resâ'il*, 1/427; Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/2.

⁷ İhvânü's-Safâ, *Resâ'il*, 1/392 vd; İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Onuncu Risalesi", çev. Ali Durusoy, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Karaman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/272.

mantıkla ilgili bu ilk risalelerinde İhvân “nutk” (konuşma) ile “mantık” arasındaki ilişkiye dikkat çekerek insanın diğer canlılardan “nutk” sayesinde ayrıldığını söyler. “Nutk”u aynı zamanda insanın yaptığı faaliyetler arasında ruhânî âleme en yakın sanat olarak takdim eden İhvân’a göre nutk yani konuşma/düşünme, cismânî maddeler olan diğer sanatlardan farklı olarak konusu nefsin cevherleri olup etkisi nefislere ruhânî bir biçimde sirayet etmektedir.⁸

Mantık’ın n-t-k- (نطق) fiilinden müştak olduğunu ifade eden İhvân, insan nefsinin ruhânî mertebeye en yakın faaliyeti olan ‘nutk’u fikrî (düşünsel) ve lafzî (sözel-kavramsal) olmak üzere ikiye ayırır. Bunlardan lafzî nutk, duyularla hissedilen cismanî bir durumdur. Düşünsel nutk ise akıl ile idrak edilen ruhânî bir durumdur. Zira lafzî nutk sadece işitilen ve heceleri olan sesler olup insan bedeninin bir organı olan dilden meydana gelir ve başka bedenlerin organları olan kulakların işitilmesine doğru gider. Mantığın bu alanında yapılan araştırma ve incelemelere lafzî (lugavî) mantık ilmi denilir. Akıl ile idrak edilen ruhânî bir durum olan fikrî nutka gelince nefsin kendi zatında eşyanın anlamlarını tasavvur etmesi, duyulur varlıkların (mahsusatın) cevherlerindeki betimleri (rüsûm) görmesi ve zihninde bunları birbirinden ayırabilmesidir. İnsan bu nutk niteliği ile tanımlanarak “insan canlı, konuşan/düşünen ve ölümlüdür” denilir. Çünkü insanın konuşması/düşünmesi ve canlılığı nefsi/ruhu; ölümü ise bedeni cihetiyledir. Bu bağlamda “felsefi mantık ilmi”nin tanımını yapan İhvân’a göre bu ilim nefsin duyular aracılığıyla varlıkların özlerindeki anlamları nasıl kavradığını, vahiy ve ilham diye isimlendirilen akıl yönünden nefsin zihninde bu anlamları nasıl algıladığını ve bu anlamların herhangi bir dilin sözcükleri ile nasıl dile getirildiğini araştıran bir disiplindir.⁹

1. Kavram (Bir Anlama Delalet Eden Lafız)

Konuşmanın (nutkun) harflerden meydana gelen birtakım lafızlardan oluştuğunu söyleyen İhvân işe harflerin oluşumundan başlar. Onlara göre harfler, kalpte mevcut olan tabiî bir ısının serinletilmesinin ardından nefesin akciğerden çıkması esnasında dil ve dudaklar arasında gırtlak ve yutakta meydana gelen birtakım seslerdir. Bu sesler bir araya geldiğinde lafızlara dönüşürken bir anlam taşıyan lafızlar ise isimlere dönüşür. İsimler sıralandığında kelâm, kelimeler uyumlu bir biçimde sıralandığında ise sözler meydana gelir.¹⁰ İhvân herhangi bir anlama delalet eden bir ismi lafız olarak tanımlayarak isim-müsemma münasebetine büyük ehemmiyet verir. Lafzın anlama delaleti üzerinden tümeller konusunu ele alan İhvân’a göre filozofların sözlerinde ve insanların zihinlerindeki anlamlara delalet etmede kullandıkları lafızlar altı türdür. İhvân’ın anlamalara delalet eden lafızlar dediği bu altı tür mantıkta “tümeller” (külliler) adı verilen ve kaynağını Porphyrios’un İsgoju adlı yapıtıdan alan varlık kategorileridir. İhvân tümelleri cins, tür, ayırım (fasıl), özellik (hasa) ve ilinti (araz) olmak üzere beş ile sınırlandıran Porphyrios ve sonraki mantıkçılara ilaveten bir de şahsı da tümel olarak sayarlar. Bu tümellerden nitelenenler grubuna giren şahıs, tür ve cins varlıklara; nitelikler grubuna giren fasıl, hasa ve ilinti ise anlamlara delalet eder. Bu altı lafzın ne anlama geldiğini tek tek açıklayarak örnekler getiren İhvân-ı Safâ’ya göre nitelenenler grubundaki üç tümelden cins, türü kapsarken tür de şahsı kapsar.¹¹ Porphyrios’un tümellerine ‘şahıs’ı ekleyerek

⁸ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/390.

⁹ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/391-392; İhvân-ı Safâ’nın bilgi kuramı hakkında detaylı bir araştırma için bk. Nusret Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2021), 66-77.

¹⁰ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/391-393.

¹¹ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/393-395.

sayısını altıya çıkararak İhvân-ı Safâ'nın bu katkısının orijinal bir katkı olmadığı zira bunun onlardan önce Kindî (öl. 252/866) tarafından da ele alındığı savunulmaktadır.¹²

Tümeller konusunun lafzî mantık konusu olduğunu söyleyen İhvân-ı Safâ asıl olanın düşünsel (fikrî) mantık olduğunu, lafzî mantığın ise onun sadece bir dalı olduğunu ifade eder.¹³ Lafzî mantıktan kastettiklerinin “dil mantığı”, düşünsel mantıktan kastettiklerinin ise “felsefî mantık” olduğunu söyleyebiliriz. İhvân'a göre lafızlar ancak nefislerin efkârında (düşüncelerinde) var olan anlamlara delalet eden özel işaretlerdir. Lafızlar nefislerin düşüncelerinde bulunan anlamları başkalarına aktarmak için insanlar arasına vazedilmiştir.¹⁴ Lafızlar insanlar arasında iletişimi sağlayan bir nevi temel kod görevi görür. İhvân mezkûr Risalede anlamların tümünün tikel nefislerin düşüncelerinde olan suretler ve tasarımlar olduğunu ve bu anlamların duyular aracılığıyla maddeden (heyula) elde edildiğini vurguladıktan sonra lafızların müşterekliği ve kardeşliği konusuna geçerler.

Anlam-lafız ilişkisinin altını çizen İhvân, “bil ki” der, “anlamlar ruhlar, lafızlar ise bu ruhların bedeni konumundadır. Zira anlamsız her lafız ruhsuz bir beden gibidir. Keza sadece nefsin düşüncesinde yer alan ve lafza dönüşmeyen her anlam bedensiz bir ruh gibidir.”¹⁵ Kelimelerin uyumlu sıralanmasından meydana gelen sözlerin anlam ve lafız bakımından beş türe ayrıldığını söyleyen İhvân'a göre bunlardan bazıları sesteş sözcükler gibi lafızları aynı anlamları farklıdır. Bazıları ise eşanlamlı (müteradif) sözcükler olup anlam bakımından aynı lafız bakımından farklıdır. Üçüncü tür ise hem anlam hem de lafız bakımından farklı olan sözlerdir. Dördüncü tür hem anlam hem de lafız bakımından uyumlu (mütevâtî) olanlardır. Beşinci türe gelince müştak isimlerdir ki isimleri türetilmiş olan sözlerdir.¹⁶

Özetle İhvân İsgoci adlı risalelerinde, lafızların harflerden meydana geldiğini, bir anlama delalet lafızların isim olduğunu ve birbirini izleyen isimlerden kelâm, kelimelerin uyumlu dizilişinden ise sözlerin meydana geldiğini ifade ederler. İhvân'ın ‘bir anlama delalet eden lafız’ olarak tabir ettiği isimlere mantık terminoloji ile ‘kavram’, kelâm dedikleri sıralı lafızlara ise önerme diyebiliriz. İhvân'ın mantık konularına ayırdığı beş risalenin ilki olan bu risale, özellikle tümeller konusundaki görüşleri dikkate alındığında gerek Porphyrios gerekse Müslüman mantıkçılardan farklı bir yol izledikleri söylenebilir. “Nutm” ve “mantık” kelimelerinin lügat ve terim anlamları ile başlayan risale anlamlara işaret eden lafız/sözlerle devam ederek tümeller konusunu ele alır. Ardından bilgi, öğrenme ve öğretme hakkında görüşlerini aktardıkları risale insanın neden mantığa ihtiyaç duyduğu faslı ile son bulur. Bu risalenin amacını kendi ifadeleri ile şöyle aktarırlar:

“İnsanın özünü var kılan, onu tanımlayan ve ona sonsuzluğu öğreten, yine ona mantıkî, lügavî ve felsefî ifade arasındaki farkı ve bunların her birinin hakikatinin ne olduğunu bildiren şeye dikkat çekmek; dili kontrol altına alıp yanlıştan korumak ve doğruya yönlendirmek için dilbilgisine ihtiyaç hissedildiği gibi, akli kontrol edip hakikatlere yönlendirmek, onu hata ve yanlışlardan korumak için ihtiyaç duyulan şeyleri açıklamaktır. Çünkü mantık sanatının akılla ve aklı olanla ilişkisi, tıpkı gramer sanatının dil ve sözlerle ilişkisi gibidir.”¹⁷

Bu risalenin akabinde “kategoriler” adını verdikleri risalede tüm varlıkları Aristoteles'in belirlemiş olduğu on kategoride ele alırlar. Mantıkta temel yüklemeler veya temel kavramlar diye

¹² Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1992), 154; İbrahim Çapak, “İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/9 (15 Haziran 2004), 35, 37.

¹³ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/398.

¹⁴ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/398.

¹⁵ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/400.

¹⁶ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/400-401.

¹⁷ İhvân-ı Safâ, “Risalelerin İçeriklerini Özetleyen Fihrist Bölümü (Fihristü'r-Resâil)”, çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Karaman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/17.

geçen kategoriler konusu Mantık ilminin kurucusu kabul edilen Aristoteles tarafından Organon'un ilk kitabında işlenmektedir. "Bütün varlıkları açıklamamıza yarayan şekiller"¹⁸ veya "en genel kavramlar"¹⁹ şeklinde tarif edilen on tanedir. Bunlar Aristoteles'in belirlemiş olduğu ve sonraki mantıkçılar tarafından da kabul edilen cevher, nicelik (kemmiyet), nitelik (keyfiyet), görelilik (izafiyet), mekân (eyn), zaman (meta), konum/durum (nasbe/vaz'), sahiplik (mülk), etki (fiil) ve edilgi (infiâl)dir. Hiçbir varlık bu on kategorinin ve onların kapsadığı türlerin ve fertlerin dışında olamaz. Dahası bu kategorilerin işaret ettiği anlamlar bazen tek bir bireyde de toplanabilir. Örneğin Zeyd'in kendisi bir cevherdir; aynı zamanda Zeyd uzun olduğundan bir niceliğe sahiptir; Zeyd siyah olduğundan bir niteliği de vardır; bir izafiyete de sahiptir, çünkü bir oğuldur; bir yer kapladığından bir mekânı da vardır; bir zaman diliminde bulunduğu için aynı şekilde bir zamana da sahiptir; aynı Zeyd kâim veya oturan olduğundan onun için bir konum da vardır; bir mal veya mülkü olduğu için bir sahipliği de vardır; vurduğu zaman etkin; vurulduğunda ise edilgindir.²⁰

Her birine cins adı verilen bu on kategoriye açıklayan İhvân risalede cinslerin türlere, türlerin şahıslara ve şahısların da özlere nasıl bölündüğünü izah ederler. Bu on kategorinin oluşumu onlara göre filozofların zahirî âleme bakıp müşahede ettikleri mevcudâtı yorumlayarak bunlar arasındaki ortak ve farklı yönleri bulmaları ve buradan hareketle cins, tür, şahıs ve ümmehat dedikleri özlere ulaşmalarının neticesidir. Böyle bir analizle cevher kavramına ulaşıldığını söyleyen İhvân bu on lafzın ve bu lafızlara ait manaların durumunu şöyle betimlerler:

Bu on lafzın durumu on ağaç ihtiva eden bir bostan gibidir. Bu ağaçlardan her birinde büyük bir dal, büyük dallardan her birinde küçük budanmış bir dal, budanmış her bir dalda birkaç tane yaprak, yaprakların her birinde ise birkaç çiçek ve meyve bulunmaktadır. Meyvelerden her biri ise diğer meyvelerden farklı bir tat, renk ve kokuya sahiptir. Bu on cinsin manasını bilerek bu manaları kendi özünde tasavvur eden, onların nasıl yönetildiğini, özelliklerini ve haiz oldukları suretleri düşünerek hakkıyla öğrenen bir kimse söz konusu bostanın kapısını açan, o bostanda bulunan rengârenk çiçek ve yemişlerin koklayarak tadan ve bostanın tüm nimetlerinden yararlanan bir bostan sahibinin durumu gibidir.²¹

2. Önerme (Kaziyye)

İhvân-ı Safâ mantık konularına ayırdıkları üçüncü, genel risaleleri içinde ise on ikinci olan Kitabü'l-İbare (Peri Hermeneias) adlı risalede önermeler konusunu ele alırlar. Anlamli lafızların peşi sıra gelmesiyle kelâm dedikleri anlamli söz kalıplarının oluştuğunu hatırlattıktan sonra kelâmın üç şekilde meydana geldiğini ifade ederler. Bunlar: 1- Mantıkçı ve gramercilerin "isim" dedikleri türdür ki dış dünyadaki varlıklara tanıklık eden söz kalıplarıdır. 2- Mantıkçıların "kelime" (fiil) adını verdikleri türdür ki dış dünyadaki, varlıkların yekdiğerine etkisine tanıklık eden söz kalıplarıdır. 3- Gramercilerin "'harf", mantıkçıların ise "ribat" adını verdikleri edat ve bağlaçlardır. Bunlar konuşanlar için bir araç gibi isimleri fiillere, filleri isimlere bağlayarak anlamlara tanıklık ederler. İhvân-ı Safâ isim, fiil ve harfin tanımını yaparak örnekler verdikten sonra, mantık konusunda araştırma yapmak isteyenlerin öncelikle nahiv ilmini öğrenmeleri gerektiğinin altını çizer.²²

Kelime (fiil) ve isimlerin uyumlu birlikteliğinden meydana gelen sözleri (kavl-ekâvîl) doğruluk veya yanlışlık bildirmeleri bakımından ikiye ayıran İhvân'a göre, doğruluk veya yanlışlık ifade etmeyen sözler dört türdür. Bunlar; emir, soru, ünlem ve temennidir. Doğruluk veya yanlışlık

¹⁸ Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 2/17.

¹⁹ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Bilim Yayınları, 1996), 38.

²⁰ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/408.

²¹ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/405-406, 412-413.

²² İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/414-415.

bildiren sözler ise 'haber' diye isimlendirilir. Haber de niteleyenin nitelenene uygun olması ve olmaması bakımından ikiye ayrılır: Örneği "ateş sıcaktır" ve "ateş sıcak değildir" şeklindeki sözler gibi. Bu sözlerde "ateş sıcak değildir" sözü bir olumsuzlamadır. Olumlama ise kendi içinde doğru veya yanlış olabilir. Şöyle ki "ateş sıcaktır" sözündeki olumlama doğru iken "ateş soğuktur" sözündeki olumlama yanlıştır. Keza olumsuzlamada da "ateş soğuk değildir" sözü doğru, "ateş sıcak değildir" sözü ise yanlış bir olumsuzlamadır. Olumlama (icab) ve olumsuzlamadan (selb) her biri bazen kesin bir yargı bildirirken bazen de bir şart veya bir istisna bildirirler. Örnek olarak "Güneş yerin üstündedir ve gündüzdür" sözü kesin olumlama ifade eden bir yargıdır. "Güneş yerin üst tarafında ise gündüzdür" sözü ise şartlı olumlama ifade etmektedir. Olumsuzlama da aynı şekilde bazen kesin bazen de şartı bir yargı ifade edebilir.²³

İhvân-ı Safâ doğruluk veya yanlışlığın açık ve gizli olması bakımından yargıları ikiye ayırır: Söylenen bir söz yorumu açık olduğunda yargısı gizli, yorum ihtimali taşımadığında ise yargısı açıktır. Spesifik niceliğe sahip (mahsur) sözlerde yorum ihtimali olmaz diyen İhvân'a göre bu tür sözler nicelik lafızlarının (sûr)²⁴ (bazı, bütün gibi) bulunduğu sözlerdir. Bu lafızları da tümel (külli) ve tikel (cüzi) diye ikiye ayıran İhvân tümel lafızlara örnek olarak "bütün insanlar canlıdır" önermesini zikrederler. Bu önermede nicelik bir lafzı tümel olduğundan yargısı doğru, açık ve nettir. Aynı şekilde "hiçbir insan canlı değildir" önermesi de tümel nicelik lafzı taşıdığı için açık ve net bir yanlış örnek. Tikel nicelik lafızlara ise "bazı insanlar yazandır" ve "bazı insanlar yazan (katib) değildir" önermeleri örnek verilebilir. Her iki önerme de tikel nicelik ihtiva ettiğinden doğrulukları açık ve seçiktir. Spesifik bir niceliğe sahip olmayan (gayr-ı mahsur) sözlere gelince bunlar tümel veya tikel herhangi bir nicelik lafzı ihtiva etmeyen sözlerdir. Bunlar niceliği belirsiz ve belirli olan sözler olmak üzere iki çeşittir: "İnsan yazandır" ve "insan yazan değildir" önermeleri niceliği belirsiz olan sözlerdir. Bu sözleri söyleyen kimse "ben bundan sadece bir kısım insanları kastettim" diyemeyeceğinden önermelerdeki doğruluk ve yanlışlık açık ve net ortaya konulmamıştır. Keza "Zeyd yazandır" ve "Zeyd yazan değildir" şeklindeki tekil sözlerin de söyleyeninin hangi Zeyd'i kastettiği sarîh bir olarak belirtilmediği için doğruluk veya yanlışlıkları açık değildir. O halde bir sözün doğruluk veya yanlışlığının açık bir biçimde ortaya konulabilmesi başka bir ifade ile yoruma mahal bırakmayacak şekilde yargısının net olması, o sözde tümel nicelik lafzının bulunmasıyla mümkündür.²⁵

İhvân-ı Safâ'da önermelerde sıfat için yüklem (mahmul), nitelenen (mevsûf) için ise konu (mevzû) tabiri kullanılır. Buna göre bir yargı bir mevsuf (konu) ve bir sıfat (yüklem)tan oluşuyorsa bu ikili bir önermedir. Örneğin "Zeyd yazandır" önermesi gibi. Çünkü burada Zeyd'in yazan olması da yazan olmaması da olasıdır. Yüklemlerden biri kaldırılıp yargı kesinleştiğinde ise buna kesin (câzim) önerme denilir. Böyle bir önermeye üç zamandan birisiyle bağdaştırılırsa, bu kez üçlü önerme adını alır. "Zeyd dün yazdı", "Zeyd yarın yazacaktır" veya "Zeyd bugün yazandır" önermelerinde olduğu gibi. Bu türde yapılan üçlü önermelerden birine mümkün, mümteni' (imkânsız) ve zorunlu gibi üç modaliteden (unsur) biri iliştilirse dördümlü bir önerme olur. "Günün birinde bu çocuğun güçlü bir adam olması mümkündür" veya "bu çocuğun bir gün bir ton ağırlık kaldırması mümkündür" önermelerinde olduğu gibi.²⁶

²³ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/415.

²⁴ Mantıkçılara göre sûr, yüklemli önermede konunun fertlerine delalet eden lafızlardır. Etimolojik olarak sûr kelimesi şehri saldırılara karşı muhafaza eden bent anlamına gelir. Tıpkı surun şehri çevreleyerek muhafaza etmesi gibi mantık ilminde kullanılan sûr da önermelerdeki konunun fertlerini sayı olarak ifade ederek onları kuşatır. Bütün, "Herhangi", "Bazı", "Hiçbir" "Hepsi değil" gibi örneğin "bütün insanlar canlıdır" ve "bazı insanlar canlıdır" önermelerindeki bütün (külli) ve bazı (ba'z) lafızları gibi. " Bk. Abdulkuddûs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı* (M.E.B. Yayınları, 1993), 49.

²⁵ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/416.

²⁶ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/417-418.

Önermede yüklem denilen sıfat tek, konu denilen mevsûf ise çok olduğu zaman önerme sayısı da birden fazla olur. Örneğin “Zeyd yazandır, Halit yazandır, Ali yazandır” önermesinde konu çok yüklem tektir. Aynı şekilde yüklem çok, konunun tek olduğu “Zeyd yazandır, demircidir ve marangozdur” önermesinde de önerme sayısı yüklem sayısına bağlı olarak birden fazla olur. Yüklem anlam bakımından bir, lafız bakımından çok olduğunda ise önerme tek olur. Örneğin “Zeyd anlayandır, kavrayandır, bilendir” önermesi tek bir önermedir.²⁷

Önermelerin kimi zaman olumlama ve olumsuzlama açısından, kimi zaman da tümellik ve tikellik açısından birbirinden ayrıldıklarını söyleyen İhvân’a göre olumlama ve olumsuzlama açısından meydana gelen farklılık nitelik (keyfiyet), tümellik ve tikellik açısından meydana gelen farklılık ise nicelik (kemmiyet) olarak adlandırılır. Hem nicelik hem de nitelik yönünden farklı olan önermelere çelişkili (mütenâkız), sadece nitelik yönünden farklı olan önermelere ise karşıt/zıt (mütezâd) önermeler denilir. Çelişkili önermeler karşıt önermelere göre daha katı ve inatçıdır. “Bütün insanlar yazandır” ve “bütün insanlar yazan değildir” önermeleri karşıt önermelere örnek verilebilir. Çelişik önermelere ise “Bütün insanlar yazandır” “her insan yazan değildir” önermeleri örnek olabilir.²⁸

İhvân-ı Safâ tümel, tekil, olumlu ve olumsuz tüm önerme türlerinin konu (mevzu) ve yüklem (mahmul) olmak üzere iki tanımdan (had) meydana geldiğini ifade eder. Örneğin “ateş sıcaktır” önermesinde ateş konu, sıcaklık ise yüklemidir. Önermelerin döndürülmesi (aks) konusunda sınırlı olsa da İhvân’a göre önermenin iki tanımından konu bazen yüklem, bazen de yüklem konuya döndürülebilir. Örneğin “ateş sıcaktır” ve “sıcak ateştir” önermelerinde olduğu gibi. Önermelerin döndürülmesi ile ilgili doğruluk ve yanlışlık konusunda üç durumdan söz eden İhvân bunları şöyle izah eder: Bazen önerme döndürülmeden önce doğru iken döndürüldükten sonra yanlış olmaktadır: “Bütün insanlar canlıdır” “bütün canlılar insandır” örneğinde olduğu gibi. Bazen de bir önerme hem döndürülmeden önce hem de döndürüldükten sonra doğru olmaktadır: “Bütün insanlar güler” veya “bütün gülenler insandır” önermeleri gibi. Son olarak kimi zaman da hem döndürülme öncesinde hem de sonrasında yanlış olur. Şu örnekte olduğu gibi “bütün insanlar uçandır” “bütün uçanlar insandır.”²⁹

Risalelerini eklektik bir tarzda telif ettikleri anlaşılan İhvân-ı Safâ’nın mantık konularına ayırdıkları risalelerde de bu özellikleri kendini göstermektedir. Tümeller konusunda Aristoteles’ten birkaç hususta farklı düşünen İhvân’ın, kategoriler ve önermeler konusunda tamamen İlk Muallim’in çizgisinde oldukları söylenebilir. Özellikle önermeler konusunu oldukça yüzeysel işleyen İhvân-ı Safâ’nın bu yönü mantık araştırmacıları tarafından gözden kaçmamıştır.³⁰ Örneğin modal önermeler ile önermelerin döndürülmesi konuları risalelerinde çok yüzeysel işlenmiştir. Klasik mantıkta kavramlar ve önermeler mantığın esas bölümünü teşkil eden kıyasa hazırlıktır.³¹ Mantığın bu temel konusu ile ilgili İhvân-ı Safâ’nın görüşlerine bakmakta yarar vardır.

3. Kıyas

İhvân-ı Safâ’nın “Birinci Analitiklerin anlamı üzerine” adını verdikleri on üçüncü risale mantık kıyası konu alır. İhvân’a göre bu risalenin amacı filozofların ve kelamcılarının düşüncelerini ve

²⁷ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/418.

²⁸ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/418.

²⁹ İhvânü’s-Safâ, *Resâil*, 1/417-419.

³⁰ Abdulkuddûs Bingöl, “İhvanü’s-Safa Risalelerinden Mantık Konuları”, *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Ülke Yayın Haber, 1996), 105; Çapak, “İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış”, 37.

³¹ İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/25.

yorumlarını kanıtlamada, nazariyeleri, izahları ve münazaralarında başvurdukları kıyasın türlerini açıklamaktır. Kıyası, doğru sözü yalan sözden, doğru kanaati yanlış öngörüden, doğru davranışı yanlış olanından ayırmak ve seçebilmek için filozofların kullandığı adil bir ölçü olarak tanımlayan İhvân bu risalede kıyasın ne vakit, nasıl bir yol izlenerek yapıldığını ve yapılan kıyaslar arasında hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu açıkladıklarını ifade eder.³²

İhvân-ı Safâ her şeyden önce sözlerin çelişkiden nasıl kurtulacağını bilmek gerektiğini vurgulayarak kıyasın gerekliliği ve nasıl ortaya çıktığı konusunda şöyle der: Mantıkçı filozoflar mantıkla ilgilenen kimseler için evvela kendi düşüncelerini kesin bir biçimde kanıtlamakla işe başlamış ve zihinde doğrulanarak kanıtlandığında bu düşüncüyü başka durumlara uygulamak üzere mantıkî kıyas biçiminde vaz etmişlerdir. Her şeyin kendi cinsinden bir ölçüsü olduğunu söyleyen İhvân'a göre örneğin şiiirin ölçüsü aruz, irabın ölçüsü nahiv, Astronomie zaman ölçüsü usturlap, eğrilik ve düzlüğün ölçüsü ise cetveldir. Keza tüccarlar arasındaki alışverişlerde mikyal, arşın, şahin ve kantar birer ölçü aletleridir. Bu ölçülerden her biri insanlar arasında hüküm verendir. Yüce Allah insanlar arasındaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldırmak için bu ölçüleri birer yargıç (kadı) olarak tayin etmiştir. Mantığın felsefe için bir araç olduğundan hareketle mantıkî kıyası doğru bilginin ölçütü kabul edenler şu gerekçeyi sürdüler: Âlimlerin hak veya batıl, doğru veya yanlış olduğunu savundukları, fikir ve düşüncelerindeki ihtilafları bize göre ancak söyledikleri doğru ve yanlış sözlerde ortaya çıkar. Doğru ve yanlış ifadelerine gelince sadece kendileriyle ölçüm ve kıyas yapıldığı ölçü ve mikyaslarla bilinir. Dolayısıyla ölçü kendileriyle kıyas yapılabilen birer ölçüye dönüşmeleri için herhangi bir kombinasyon (telif) şeklinde bileştirilmiş şey ve durumlardan olur.³³

Kıyası mantıkî ve burhanî olmak üzere ikiye ayıran İhvân-ı Safâ her birini ayrı bir risalede ele almaktadır. Mantıkî kıyası konu edindikleri 1. Analitiklerin anlamı hakkındaki risaleye, "öncül" ve "sonuç" kavramlarını tanımlayarak başlarlar. İki önermenin bir araya getirilmesinden eğer bir yargı oluşuyorsa bu önermelere "öncül", ortaya çıkan yargıya ise "sonuç" denilir.³⁴ Mantıkî kıyas işte bu yolla varılan sonuçtur. Örneğin;

Bütün insanlar canlıdır. } Öncül
Bütün canlılar gelişendir. }
Bütün insanlar gelişendir. → Sonuç

Kıyasın şekillerini ele alan İhvân-ı Safâ iki öncülde bir sonucun çıkabilmesi için ortak bir terim üzerinde birleşmeleri gerektiğini ifade ederler. Onlara göre ortak terimin iki önerme içindeki fonksiyonuna göre (konu veya yüklem olmasına göre) kıyaslar üç farklı kalıpta meydana gelir. İlki; ortak terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olmasıyla meydana gelir. Örneğin;

Bütün insanlar canlıdır. } "Canlı" ortak terim olup birincisinde yüklem, diğerinde konu
Bütün canlılar hareketlidir. } olmuştur

İkincisi; ortak terimin her iki öncülde de yüklem olması ile oluşur. Örneğin;

Bütün insanlar canlıdır. } Ortak terim "canlı"dır ve her iki önermede de yüklemidir.
Bütün kuşlar canlıdır. }

Üçüncüsü; ortak terimin her iki önermede de konu olması ile meydana gelen önerme kalıbıdır. Örneğin;

³² İhvân-ı Safâ, "Fihristü'r-Resâil", I/18.

³³ İhvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının On üçüncü Risalesi, Birinci Analitiklerin Anlamı Üzerine", çev. Elmin Aliyev, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Karaman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), I/301-302.

³⁴ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, I/420.

Bütün insanlar canlıdır. } Ortak terim olan “insanlar” her iki önermede de konudur.
Bütün insanlar gülerdir.³⁵

Önermelerin bir araya gelmesindeki amacı bir eril ile bir dışının beraberliğindeki amaca benzeten İhvân-ı Safâ'ya göre bir eril ile bir dışının çiftleşmelerindeki amaç nasıl ki kendilerine benzer yavrular doğurmaksa aynı şekilde öncüller de akla açık olmayan bir durum hakkında bir yargıya varmak için birleşirler. Ancak nasıl ki eril ile dışı arasındaki her çiftleşmeden doğum meydana gelmiyorsa keza öncüllerin birleşmelerinden de her zaman bir sonuç çıkmaz. Bir önerme kalıbının sonuç vermesi için temel şart İhvân-ı Safâ'ya göre ortak terimin bulunmasıdır. Ancak ortak terimi olan her önerme kalıbı da sonuç vermez. Zira bir araya gelen iki önermeden bir sonucun çıkması için ortak terimin birinde konu diğerinde yüklem olması gerekir. Yani yukarıda zikredilen önerme kalıplarından ilkinde göre göre oluşturulan önermelerden ancak bir sonuç elde edilebilir.³⁶ Başka bir ifade ile İhvân-ı Safâ'ya göre ortak bir terim ile birleşen iki öncülden bir sonuç veya mantıki bir kıyastan netice çıkabilmesi için ortak terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yargı görevinde olması gerekir.

Sonuç veren önermeler olarak zikrettikleri birinci kalıptaki önermelerin tümel (külli), tikel (cüzî), olumsuz (selbî) ve olumlu (icâbî) önermelerin her dördünü de sonuçlandırdığını söyleyen İhvân'a göre bu dört önerme türünün getirdiği örnekler şunlardır:

Tüm insanlar canlıdır. } İki tümel ve olumlu öncülden tümel olumlu bir sonuç doğar.
Tüm canlılar hareketlidir. }
Tüm insanlar hareketlidir.

Hiçbir insan taş değildir. } İki tümel ve olumsuz öncülden tümel olumsuz bir sonuç doğar.
Hiçbir taş uçan değildir. }
Hiçbir insan uçan değildir.

Bazı insanlar yazandır. } İki tikel ve olumlu öncülden tikel olumlu bir sonuç doğar.
Bazı yazanlar hesap yapandır. }
Bazı insanlar hesap yapandır.

Bazı insanlar yazan değildir. } İki tikel ve olumsuz öncülden tikel olumsuz bir sonuç doğar.
Bazı yazanlar hesap yapan değildir. }
Bazı insanlar hesap yapan değildir.³⁷

Kategoriler ve önermeler konusunda olduğu gibi kıyas konusunda da Aristoteles'in anlayışını benimsedikleri görülen İhvân mantıkî kıyasta İslâm filozoflarından bazılarının kabul ettiği dörtlü kıyas biçimini değil, Aristoteles'in üçlü kıyas biçimini benimser ve bu kıyasların nasıl sonuç verdiğini örneklerle açıklar.

3.1. Burhanî Kıyas

İhvân-ı Safâ Risalelerinde matematiksel ve eğitsel bilimler serisinin son risalesi olan on dördüncü risale mantık konuları ile ilgili son risale olup doğru kıyas dedikleri “burhan” hakkındadır. Açıktır hakikat ve kesin bilgi bu kısımda açıklanmıştır dedikleri bu risalede burhanın nasıl meydana

³⁵ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/420.

³⁶ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/420-421.

³⁷ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/423.

geldiğini, burhanın; sağlam görüşlerin bir ölçü ve tutarlılığa sahip olduğunu ve adalete uygun bir ölçü koyduğunu ifade ederler.³⁸

Filozofların burhanî kıyası kullanmadaki amaçları ile başlayan risalede İhvân, filozofların bilgi ve marifet elde ederken izledikleri dört yoldan bahseder. Bunlar; bölme (taksim), çözümlenme, (tahlil), tanım (had) ve burhandır. Bu yolların dörtle sınırlı olmasının sebebi varlıkların cins, tür, ayırım ve şahıs olmak üzere dört kategoriden ibaret olmasıdır. Bölme yoluyla cinsler gerçeklikleri bakımından türlerden, türler de fertlerden ayırt edilir. Tahlil yoluyla, fertlerin hakikati bilinir. Tanım yoluyla, türlerin her birinin hakikati ile her türün hangi cinse ait oldukları ve diğer cinslerden hangi fasıllarla ayrıldığı öğrenilir. Burhana gelince onunla küllî ve ma'kul varlıklar olan cinslerin hakikati öğrenilir.³⁹

İhvân'ın birer birer izahını yaptığı bilgi edinme yollarından burada sadece daha titiz ve sağlam bir istidlal gerektiren yöntem ve onunla akledilebilir şeyler bilinir dedikleri burhan üzerinde duracağız. Onlara göre öncülleri kesinlik ifade eden önermelerden müteşekkil bir kıyas olan burhan mevcut varlıkların özlerinde oluşan yapıcı suretler ile onları tamamlayan suretler arasındaki farkın bilgisidir. Tamamlayıcı suretlerin bütünü mevcut varlıklar için birer sıfat ve onlarda tutarlı bir şekilde toplanmış niteliktedir. Mevcut varlıkların özleri bu özelliklere nitelenir. Ancak bu özellikler onları yeterince izah etmediği için duyular onları yekdiğerinden ayırt edememektedir. Bundan dolayı onların bilinmesi için detaylı bir inceleme ve kapsamlı bir araştırma yapmak gerekir.⁴⁰

Kıyasın mahiyeti ve kıyastaki yanlışlığın nedenleri konusunda insanın bilgilerinin kahir ekseriyetini kıyasla elde ettiğini söyleyen İhvân'a göre kıyasın hükmü kimi zaman doğru kimi zaman da yanlış olabilir. Bu yanlışlığın üç sebebi vardır: a) Kıyasın eksiklik veya fazlalık içerip düzgün olmaması b) Kıyası kullanan kişinin onu kullanmanın niteliğine dair yeterli bilgiye sahip olmaması c) kıyasın doğru, kullananın da nasıl kullanacağına dair bilgili olmasına karşın, onun özel bir çıkar uğruna art niyetli kullanılarak yanıltmaya yöneltmesidir. İnsanın kıyası kullanma gereksinimine gelince duyular, bireylerin birbirinden ayrı yerlerdeki yalın cevherlerden ve tikel arazlardan bileşik olduklarının farkına vardıklarında, onların dış âlemde var olan farklı varlıklar olduklarını bilirler. Varlıkların nitelik ve nicelikleri ise bunlar ancak belirlenen bileşik kıyaslarla tahkik edilerek öğrenilir. Nitekim insanın kimi nesnelere cisimlerin ağır, büyük, uzun ya da çok olduğunu duyularla bilse de, bu nesnelere ağırlıklarının miktarını sancak tartarak, çokluklarını sadece bir ölçüyle, büyüklüklerini de sadece arşınla veya onun gibi ölçülerle bilir. Bütün bunlar insanın hipotez ve tahminler üzerinden bilemeyeceği şeyleri onlar sayesinde bildiği ölçü ve ölçütlerdir. İnsanın tıpkı duyu organlarını kullanma potansiyeliyle yaratılması gibi kıyası da kullanabilecek bir potansiyele sahip olduğunu savunan İhvân-ı Safâ bir çocuğun kıyası doğal olarak nasıl kullandığını şöyle izah eder: Çocuk büyüüp olgunlaştığında ve duyularıyla düşünmeye başladığında, anne babasına bakıp onları gözlemler ve kendisiyle anne babası arasında bir ayırım yapmak üzere zan, vehim ve tahminlere başvurur. Kendisine benzeyen bir çocuk gördüğünde ise kendisine kıyaslayarak onun da anne babası olduğunu düşünür. Sonucu (malulü) müşahade ederek sebebi (illet) kanıtlayan bir akıl yürütme olduğundan bu hata payı olmayan doğru bir kıyastır. O çocuğun kardeşleri olduğunda onları duyularıyla bilirse yine bu durumda kendisine kıyas ederek diğer çocuğun da kardeşleri olduğu konusunda zan, vehim ve tahminlerde bulunur. Bu sonuca bakmakla nedenin değil, nedenin hemcinslerinin kanıtlandığı bir kıyas olduğu için hata ve yanlışlık payı olan bir kıyastır.⁴¹ Bu misal üzerinde örnekleri çoğaltan İhvân kıyasın ilk adımları olan, zan, vehim ve tahminden yola çıkarak

³⁸ İhvân-ı Safâ, "Fihristü'r-Resâil", I/18.

³⁹ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/429-430.

⁴⁰ İhvân-ı Safâ, "Birinci Analitiklerin Anlamı Üzerine", I/308.

⁴¹ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/433-434.

daha çocuk yaştan itibaren kıyasın insanda bir potansiyel halde bulunduğunu anlatmaya çalışmaktadır.

İhvân- Safâ'ya göre hata ve tutarsızlığın içine girmediği kıyas, bileşim ve kullanım açısından Aristoteles'in talebelerine önerdiği şartlara göre yapılan kıyas türüdür. Söz konusu şartlar ise, kıyasa dayanan ilim tahsillerinde, aklın ilk bilgilerinden (evailü'l-ukûl) olan iki mana elde edilmelidir. Bu iki mana "o... mı/mi?" (hel hüve) ve "o nedir?" (ma hüve) sorularına verilen cevaplardır. Aristoteles'in bu yolu tavsiye etmesinin sebebi, bilinmeyenin bilinmeyenle bilinmesinin imkansız olması ve bilinmeyenin bilinen bir şeye kıyas edilememesidir. Başka bir ifade ile öncelikle aklın ilk bilgilerinden yola çıkılarak bilinmeyen ve bilinmek istenen başka şeyler, burhan yoluyla ona kıyas edilerek elde edilmelidir. Aklın ilk bilgileri (önseller) şu ikisidir: a) Şeylerin hüviyetleri ki bunlar duyular yoluyla elde edilir. b) Şeylerin mahiyetleri ki tefekkür, düşünme ve ayırıştırma yoluyla elde edilir. Bu iki şekilde bilginin nefiste meydana gelmesi sonucu nefis "akleden" adını alır. Diğer bir ifade ile bu bilgileri elde etmeden önce bil kuvve bilen (allame) olan nefis bu bilgileri elde ettikten sonra bil fiil bilen durumuna gelir.⁴²

Burhanî kıyas, eşyanın duyular yoluyla elde edilen hüviyetleri ve tefekkür ile düşünme yoluyla elde edilen mahiyetlerinden oluşan iki tür bilgi üzerinde inşa edilir. Buna örnek olarak Öklides'in aklın ilk bilgilerinden dokuzunun açıklanması ve ardından bu bilgiler vasıtasıyla başka konuların kanıtlanma yoluna gidilmesidir. Öklides'in zikrettiği aklın önsellerinden olan ve akıl sahibi kimselerin ihtilaf etmedikleri dokuz bilgi şunlardır:

"1) Aynı şeye eşit olan şeyler birbirlerine eşittir.

2) Birbirine eşit olan şeylere, başka eşit şeyler ilave edilirse hepsi eşit olur.

3) Birbirine eşit olan şeylerden eşit şeyler çıkarılırsa kalan şeyler birbirine eşit olur.

4) Birbirine eşit olmayan şeylere eşit şeyler eklenirse tümü birbirine eşit olmaz.

5) Birbirine eşit olmayan şeylerden eşit şeyler çıkarılırsa kalanlar birbirine eşit olmaz.

6) Birden fazla şeyden her biri aynı şeyin iki katıysa, tümü birbirine eşittir.

7) Birden fazla şeyden her biri aynı şeyin yarısıysa onlar tümü birbirine eşittir.

8) Birden fazla şeyin miktarları birbirine eşitse ve bir kısmı diğer kısmından fazla değilse bu şeyler birbirine eşittir.

9) Bütün parçadan büyüktür."⁴³

Bu bilgilerde ihtilafın olmayacağını vurgulayan İhvân-ı Safâ bunlardan yola çıkarak yapılan akıl yürütme ve kıyaslarda ancak ihtilaf olabileceğini belirtir. Bunun sebebi ise öğrenme yollarının çokluğu, kıyas çeşitlerinden ve onları kullananın özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Aklın bu ilk bilgilerinin nasıl ortaya çıktığı konusuna da değinen İhvân-ı Safâ'ya göre bu bilgiler âkıl kimselerin nefislerinde hissedilir şeylerin birer birer tümevarımı ve onların bölüm bölüm açılması ve birer birer düşünülmesiyle meydana gelmektedir. Kısaca aklın bu ilk bilgileri duyuları yoluyla nefiste (zihinde) meydana gelir.⁴⁴

İhvân-ı Safâ Aristoteles'in burhanî kıyas ile ilgili sözlerini yorumlayarak burhanî kıyasın ilkelerini izah etmeye çalışmaktadırlar. "Burhanî kıyas öncelikle o ...mı/mi ve o nedir sorularının cevabı olan bilinen bir şeyden yola çıkmalıdır." Sözü İhvân'a göre bilinmeyen bir şeyin onunla bilinmesi için söylenmiştir. Yani öncelikle aklın ilk bilgilerinden hareket edilerek sonraki bilgilerle arasında bir uzlaştırma sağlanması ve ardından aklın önselleriyle bilinmeyen ve duyularla idrak edilemeyen belirsiz şeylerin istenmesi lazım gelir. Yine Aristoteles'in "burhanda bir şey kendisi için neden olmamalıdır" sözü ise aklın a priori ilkeleri açısından açıktır. Diğer bir ifadeyle nedenli bir şey

⁴² İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/437-438.

⁴³ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/438.

⁴⁴ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/438-439.

kendi nedeni olamaz. İhvân Aristoteles'in bunu, burhanı kullanan çoğu kişinin bazen bilmeden, nedeniyi kendisi için bir neden yapmasını nedeniyle söyleme gereğini duyduğunu belirtirler. Aynı şekilde Aristoteles'in "nedenli nedenden önce var olamaz" sözü de aklın a priori ilkeleri bakımından apaçıktır. Ancak bunlar bazen -her ne kadar akılda, neden nedenliden önce geliyorsa da- görelilik türünden oldukları için duyumsama bakımından aynı anda ortaya çıkarlar. Bazen öyle karmaşık bir hal alır ki neden ve nedenli birbirinden ayırt edilemez.⁴⁵ Aristoteles'in burhanla ilgili sözlerindeki maksadı birer birer izah ederek örneklerle açıklığa kavuşturmaya çalışan İhvân-ı Safâ'nın mantık konuları arasında en fazla burhan üzerinde durdukları söylenebilir.

En üstün bilgi edinme yolu olarak burhan İhvân-ı Safâ'da zorunlu ilkelerden (öncül), zorunlu yargılara ulaşılan bir akıl yürütme biçimidir. Buna göre her burhan bir kıyas iken her kıyas bir burhan olarak kabul görülemez.⁴⁶ Burhanî kıyasın ilkeleri aklın önsellerinden alınır, aklın önselleri ise duyar yoluyla elde edilir. Burhanı geometrik ve mantıkî olmak üzere de ikiye ayıran İhvân'a göre mantıkî burhan konusunda inceleme ve araştırma yapmak isteyen biri önce geometrik burhan hakkında temrinler yaparak biraz bilgi edinmelidir. Zira geometri duyarlara hitap ettiğinden öğrenilmesi daha kolaydır. Ancak kanıtlama açısından geometrik ve mantıkî kıyas arasında herhangi bir farkın olmadığını söyleyen İhvân, burhanın iki veya daha fazla eklenebildiği kadar doğru öncülle kurulduğu takdirde her iki şekilde de doğru sonuç verdiğini belirtir. Geometrideki kıyasların doğru sonuç verdiğine örnek olarak Öklides'in tüm üçgenlerdeki iki dik açının toplamının üç açığa eşit olduğuna dair teorisinin otuz iki öncülün sonunda ancak ispat edilmesidir. Buna göre farklı şekillerde farklı delillere gereksinim duyarlar. Nitekim dik açılı bir üçgende hipotenüsün karesinin diğer iki dik açılı kenarın karelerinin toplamına eşit olduğu, ancak kırk altı öncülde sonra kanıtlanmıştır. Mantıkî burhanda da durum aynıdır. Doğru sonuç bazen iki öncülün ardından gelirken bazen de birkaç öncüle ihtiyaç duyar. Örneğin, cisimle beraber nefsin de var olduğunun kanıtlanması için üç öncül yeterlidir. Bu öncüller şunlardır: a) Tüm cisimler yönlere sahiptir. Bu öncül aklın önsellerinden olan olumlu, tümel ve doğru bir öncüdür. b) Bir cismin bütün yönlere aynı anda hareket etmesi imansızdır. Bu öncül aklın önsellerinden olan doğru, tümel ve olumsuz bir öncüdür. c) Bütün cisimlerin bir yöne değil farklı bir yöne hareket etmesi onları hareket ettiren bir hareketten kaynaklanır. Bu öncül de aklın önsellerinden olan olumlu, tümel ve doğru bir öncül türüdür. İşte bu üç öncülden çıkan sonuç nefsin var olduğudur.⁴⁷

İnsanın kıyas yapabilme potansiyeliyle yaratıldığını vurgulayan İhvân-ı Safâ, kıyasın birçok çeşidi olduğunu, bunlardan bir kısmının çocukların gördüklerinden hareketle yaptıkları kıyas olduğunu ifade ederler. Çocuklar çevrelerine bakarak kendi sahip oldukları ve olmadıkları şeyleri, çevrelerinden bulunan başka çocukların görmedikleri yönleri üzerine genelleyerek çeşitli kıyaslar yaparlar. Yetişkin insanlar ise bilgi sahibi oldukları konular ve tecrübe ettikleri durumlardan yola çıkarak bilmedikleri ve tecrübe etmedikleri konu ve durumlar hakkında kıyas yaparak bir sonuca varırlar. Cedel (diyalektik) ve titiz mülahazalara ilgili olan ulemaya gelince onlar, kendilerinin ve aynı fikirde olmadıklarının üzerinde anlaştıkları şeylerden ibaret olan kıyaslarının ilkelerini, üzerinde ihtilaf ettikleri şeylerin kendilerine kıyas edildiği ilkeler ve öncüller yaparlar. Geometrik ve mantıkî delillerle araştırma yapanlar ise onlar aklın önsellerindeki bilgilerden ibaret olan kıyaslarının kurallarını ilke ve öncüller yaparak onların sonuçları üzerinden de duyumsanamayan ve aklın önselleriyle bilinmeyen ancak zorunlu burhanlarla elde edilen başka bilgilerin çıkarsamasını yaparlar. Daha sonra çıkarsanan o bilgileri tekrar öncül ve kıyaslar yaparak bu öncül ve kıyasların

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, "Birinci Analitiklerin Anlamı Üzerine", I/314-316.

⁴⁶ Aytekin Özel, *İhvânü's-Safâ'nın Mantık Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 72.

⁴⁷ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, I/437, 444-446; İhvân-ı Safâ, "Birinci Analitiklerin Anlamı Üzerine", I/316-317.

sonuçlarına dayanarak öncekilerden daha mazbut bir kanıtlama gerektiren farklı bilgilere ulaşırlar.⁴⁸ Nitekim İhvân'a göre bilgi edinme yollarının en üstünü olarak kabul edilen ve her zaman doğru sonuç veren kıyas yöntemi budur.

İslâm düşünce tarihinde Yeni Eflatuncu bir felsefi grup olarak bilinen İhvân-ı Safâ'nın mantık ilmine dair görüşlerine bakıldığında Aristoteles mantığının önemli konularından olan kavram, önerme ve kıyas meselelerine vâkıf oldukları görülmektedir. Mantık ilmine dair bu müktesebatları, yaşadıkları dönemde ulaşabildikleri tüm fikir ve düşüncelerin bir sentezini yansıtan düşüncelerinde ve epistemolojilerinde sadece vahiy ve sezgiye dayanmadıklarına işaret etmektedir. Nitekim aklın daima insanı doğru fikirlere, eylemlere ve dinî inançlara yönelttiğini savunan İhvân, sezgisel bilgiyi dahi akla dayandırmaktadır.⁴⁹ Bu anlamda İhvân'ın geniş bir düşünce mirasına yaslanarak eklektik bir tarzla tevarüs ettiği ilim anlayışında mantık ilminin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç

İhvân-ı Safâ mantık konularına diğer İslâm filozoflarında olduğu gibi İsağoci ile başlarlar. Ansiklopedik tarzda kaleme aldıkları elli iki risalelerinden beşini mantığın temel konularına ayırmışlardır. Bu risalelerde sırasıyla tümeler, kategoriler, önermeler, mantıkî kıyas ve burhan konuları işlenir. Tümeler konusunu gerek Porphyrios gerekse diğer Müslüman filozoflardan farklı bir biçimde ele alarak "beş tümel" diye bilinen cins, tür, ayırım, özellik (hassa), ve ilinti'ye şahsı da ekleyerek tümelerin sayısını altıya çıkarır. Ancak şahsın daha önce Kindî tarafından kullanıldığı ve İhvân'ın da bunu Kindî'den aldığı muhtemeldir. Kategoriler konusunda Aristoteles çizgisine bağlı kalan İhvân'ın yeni bir şey söyledikleri söylenemez. Onlara göre varlıkların tümü cevher, nicelik, nitelik, görelilik, yer, zaman, durum (vaz'), sahip olma, etki ve edilgi olmak üzere on kategoridir. Hiçbir varlık bu on kategorinin ve onların kapsadığı türlerin ve fertlerin dışında olamaz. Peri Hermenias risalesinde ise önermeler konusunu çok yüzeysel bir biçimde ele aldıkları görülmektedir. Doğruluk ve yanlışlık bildirmeleri bakımından Aristoteles'te olduğu gibi beş cümle türünü zikreden İhvân bunlardan sadece haber cümlesinin doğruluk ve yanlışlık bildirdiğini söyler. Bu risalede mantık ilminin öğrenilmesinde nahiv ilmini önkoşul olarak öne sürmeleri ise onların dilbilgisi ile mantık arasındaki ilişkiyi keşfettiklerine ve dilbilgisine verdikleri ehemmiyete işaret etmektedir.

Birinci Analitiklerin anlamı üzerine kaleme aldıkları risalede kıyas konusunu işleyen İhvân'a göre kıyas, ortak bir terimi olan iki öncülden meydana gelir. Tıpkı bir eril ile bir dişil canlının çiftleşmesinden nasıl ki kendilerine benzer yavrular doğuyorsa aynı şekilde ortak terimi bulunan iki öncülden de bir yargı meydana gelir. Ancak her çiftleşmeden nasıl ki tek bir doğum gerçekleşmiyorsa aynı şekilde her kıyastan da bir sonuç çıkmaz. Bir kıyasın sonuç vermesi için öncüllerde gelen ortak terimin birinde konu, diğerinde yüklem olması gerekir. Burhan konusunu ele aldıkları İkinci Analitikler risalesinde ise kıyasın mahiyeti ve kıyasta yapılan hatalar işlenir. Onlara göre apaçık ve kesin bilginin yolu olan burhanî kıyas tutarlı ve mazbut görüşlerin ölçü ve dengesi olup adil bir ölçü vaz etmektedir. Mantık konuları içerisinde üzerinde en fazla durdukları ve bilgi edinme yollarının en üstünü olarak kabul ettikleri burhanî kıyasın ilkeleri aklın önsellerinden alınır, aklın önselleri ise duyular yoluyla elde edilir. İhvân-ı Safâ bu risalede Aristoteles'in burhan dediği kıyas anlayışını yorumlarken hata ve sürçmeden arınık olan kıyasın Aristoteles'in öğrencilerine tavsiye ettiği şartları haiz olan kıyas olduğunu belirtmekte ve Aristoteles'in bu yönde sarf ettiği sözlerinin maksadını izah etmeye koyulmaktadır.

⁴⁸ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, 1/437, 449-450.

⁴⁹ Emrah Kaya, "Reason and Rationality in the Epistles of Ikhwân Al-Şafâ", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (31 Aralık 2019), 158, 169.

Kaynakça | References

- Bingöl, Abdulkuddûs. Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı. M.E.B. Yayınları, 1993.
- Bingöl, Abdulkuddûs. "İhvanî's-Safâ Risalelerinden Mantık Konuları". Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Ülke Yayın Haber, 1996.
- Çapak, İbrahim. "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/9 (15 Haziran 2004), 25-43.
- Çetinkaya, Bayram Ali. İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Fahri, Macit. İslâm Felsefesi Tarihi. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.
- İhvân-ı Safâ. "Matematik Kısmının Onuncu Risalesi". çev. Ali Durusoy. İhvân-ı Safâ Risâleleri. ed. Abdullah Karaman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Matematik Kısmının Onüçüncü Risalesi, Birinci Analitiklerin Anlamı Üzerine". çev. Elmin Aliyev. İhvân-ı Safâ Risâleleri. ed. Abdullah Karaman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Risalelerin İçeriklerini Özetleyen Fihrist Bölümü (Fihristü'r-Resâil)". çev. Enver Uysal. İhvân-ı Safâ Risâleleri. ed. Abdullah Karaman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvânü's-Safâ. Resâ'ilü İhvâni's-Şafâ ve İhvanî'l-vefâ. 4 Cilt. Beyrut, 1957.
- Kaya, Emrah. "Reason and Rationality in the Epistles of İkhwân Al-Şafâ". İlahiyat Tetkikleri Dergisi 52 (31 Aralık 2019), 155-172. <https://doi.org/10.29288/ilted.574428>
- Keklik, Nihat. İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Netton. Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991.
- Öner, Necati. Klasik Mantık. Ankara: Bilim Yayınları, 1996.
- Özel, Aytekin. İhvânü's-Safâ'nın Mantık Anlayışı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Taş, Nusret. İhvan-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2021.
- Taş, Nusret. İhvân-ı Safâ Gözüyle Kötülük Problemi. İstanbul: KDY Akademi, 2021.
- Tevhidî, Ebu Hayyân et-. el-İmtâ' ve'l-Müânese. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriye, 2003.
- Uysal, Enver. "İhvân-ı Safâ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.